

та радіофікації у 1950–1960-х рр. основний тягар в агітаційно-масовій роботі покладалася на лекторів-агітаторів, які пропагували економічні та політичні досягнення.

Однак, реальний економічний розвиток підприємств і колгоспів був далекий від змальованого агітаторами та лекторами. Низький рівень життя пересічного радянського громадянина у порівнянні із загальними статистичними даними у сукупності з елементами формальної радянської демократії були серйозною перепоною у формуванні комуністичного світогляду. Така невідповідність викликала протестні настрої як реакцію на дії місцевої та центральної влади.

Місінкевич Л.Л.

Діяльність державних органів незалежної України щодо реабілітації жертв сталінських репресій

Під час «горбачовської перебудови» було скасовано ряд антиконституційних актів щодо осіб та цілих народів, які були примусово переселені, обмежені в правах за національною, політичною, соціальною чи іншою ознакою. Вище партійно-державне керівництво СРСР знову, після 1956 р., відкрито визнало факт незаконних політичних репресій під час правління Й. Сталіна.

Документом, який акцентував увагу на необхідності реабілітації жертв сталінізму, став Указ Президента СРСР від 13 серпня 1990 р. «Про відновлення прав усіх жертв політичних репресій 20–50-х років». Ним передбачалося зобов'язати «Раду Міністрів СРСР, уряди союзних республік внести до 1 жовтня 1990 р. у законодавчі органи пропозиції щодо порядку відновлення прав громадян, які постраждали від репресій»¹.

¹ Правда. – 1990. – 14 августа.

В Україні на початок 1990 р. необхідно було переглянути понад 200 тисяч кримінальних справ репресованих². За цих обставин виникла нагальна потреба прийняття закону, який би виступив ефективним правовим інструментом у відновленні історичної справедливості щодо прав та забезпечення інтересів репресованих громадян. Означену проблему поновлення справедливості стосовно тих, хто безпідставно потрапив у жорна політичних репресій, мав вирішити закон, проект якого був підготовлений за дорученням Президії Верховної Ради УРСР. У зазначеному законопроекті були враховані пропозиції та зауваження не тільки Комісії Верховної Ради УРСР у питаннях законодавства та законності, але й Ради Міністрів УРСР, Верховного Суду УРСР, Міністерства юстиції УРСР, Прокуратури УРСР, Комітету держбезпеки УРСР, Всеукраїнського товариства репресованих. Напрацювання до проекту закону внесли Київська, Тернопільська міські, Івано-Франківська обласна ради народних депутатів. Бралися до уваги численні побажання колишніх репресованих громадян³.

Вперше серед інших пострадянських республік 17 квітня 1991 р. був прийнятий Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», в якому визначалося коло громадян, які підлягали реабілітації. Закон суттєво спрощував порядок реабілітації, а з іншого — не допускав випадків реабілітації осіб, винних у скоєнні тяжких злочинів.

Прийняття Закону ознаменувало початок нового етапу відновлення справедливості, який мав політичне значення, утверджуючи, таким чином, статус незалежної держави. Законом передбачалася реабілітація жертв політичних репресій за «період після 1917 р. до моменту набрання чинності і поширювалась на осіб, необґрунтовано засуджених за цей час судами України або репресованих на території республіки іншими державними органами в будь-якій формі, включаючи позбавлен-

² Поточний архів Верховної Ради України. Пояснювальна записка до проекту Закону Української Радянської Соціалістичної Республіки. — Арк. 24.

³ Там само. — Арк. 23.

ня життя або волі, переселення в примусовому порядку, вислання і заслання за межі республіки, позбавлення громадянства, примусове перебування у лікувальних закладах, позбавлення чи обмеження інших громадянських прав або свобод з мотивів політичного, соціального, класового, національного і релігійного характеру»⁴.

Реабілітації підлягали особи, які з політичних мотивів були необґрунтовано засуджені судами України або піддані репресіям на території України позасудовими органами, в тому числі «двійками», «трійками», «особливими нарадами» чи в будь-якому іншому позасудовому порядку, за вчинення на території України за період після 1917 р. до моменту набрання чинності цим Законом діянь. За оцінкою колишнього голови Верховного Суду України В. Маляренка реабілітації підлягали «репресовані у стані неосудності, кваліфіковані як контрреволюційні злочини за кримінальним законодавством УРСР на підставі перших декретів та інших нормативних актів радянської держави, статей Кримінального кодексу України у редакції 1922–1927 рр. або аналогічних статей кримінальних кодексів інших республік колишнього СРСР, антирадянську агітацію і пропаганду, ст. 62 в редакції до 1989 р.; поширення явно неправдивих вигадок, що ганьблять радянський державний і суспільний лад, тобто за ст. 187¹ КК України; порушення законів про відокремлення церкви від держави і школи від церкви (ст. 138 КК), посягання на особу та права громадян під приводом виконання релігійних обрядів, якщо вчинені дії не були поєднанні із заподіянням шкоди здоров'ю громадян чи статевою розпустою (ст. 209 КК в редакції до 15 травня 1992 р.). Підлягали реабілітації також особи, щодо яких із політичних мотивів застосовано примусові заходи медичного характеру»⁵.

У вітчизняному законодавстві обумовлювалося, що відновлювальні заходи сприяють поновленню в усіх громадянських правах репресованих — повернення державних нагород, учених

⁴ Голос України. – 1991. – № 88. – 8 травня.

⁵ Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика / За ред. Т. В. Маляренка – К.: Юрінком, 1997. – С. 15.

ступенів, звань, пенсій та пов'язаних з ними інших пільг, яких вони були позбавлені. Особливо виділялося право реабілітованих проживати у тих місцях і населених пунктах, де вони проживали до репресій.

Дослідження зазначеної проблематики реабілітаційної роботи започаткували Ю. Дьомін, М. Шумило, А. Амонс, Н. Лапчинська⁶. На сьогоднішній день ми маємо проблеми щодо відновлення прав незаконно репресованих громадян. Причина криється у небажанні певних політичних сил вдосконалювати нормативно-правові акти чинного законодавства України.

Метою статті є дослідити діяльність правоохоронних органів, обласних комісій щодо реабілітації безневинно засуджених громадян. Означена тема має перспективу, оскільки дозволяє проаналізувати нормативну базу, сформовану у 1990-х роках, зробити порівняльний аналіз нормативних документів, чинних в інших країнах СНД.

Необхідно зазначити, що на виконання постанови Верховної Ради УРСР від 17 квітня 1991 р. «Про порядок введення в дію Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні»⁷ Кабінет Міністрів України 24 червня 1991 р. прийняв постанову за № 48, в якій були затверджені положення: «Про порядок виплати грошової компенсації, повернення майна та відшкодування його вартості реабілітованим громадянам», «Про комісії місцевих Рад народних депутатів з питань поновлення прав реабілітованих» та посвідчення про право на пільги⁸.

⁶ Дьомін Ю. Проблеми в роботі по реабілітації жертв політичних репресій // Право України. – 1992. – № 4. – С. 24–26; Шумило М. Вдосконалити правове регулювання реабілітації жертв політичних репресій // Право України. – 1992. – № 4. – С. 26–28; Амонс А. Остання справа військового прокурора // Вісник прокуратури. – 2001. – № 2. – С. 109–114; Лапчинська Н. Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» — не декларація, а питання державної політики // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – К., 2003. – Вип. 7. – С. 465–470.

⁷ Голос України. – 1991. – № 88. – 8 травня.

⁸ Урядовий кур'єр. – 1991. – № 14–15.

До компетенції комісій місцевих рад народних депутатів з питань поновлення прав реабілітованих, які формувалися обласними і районними радами народних депутатів із представників громадськості, фінансових органів, житлово-комунального господарства, соціального забезпечення, архівних установ та народних депутатів, входило встановлення факту розкуркулення, адміністративного виселення з відшкодуванням матеріальних збитків і виплатою грошової компенсації, поновлення житлових та інших прав реабілітованим, які відбули покарання у вигляді позбавлення волі або примусового лікування. Комісії здійснювали контроль за відшкодуванням реабілітованим матеріальних збитків, наданням встановлених пільг та організували інформування громадськості про реабілітацію за місцем роботи або проживання репресованого⁹.

У тих випадках, коли повернення майна було неможливим, реабілітованим виплачувалася грошова компенсація на сім'ю у розмірах: за майно — до 15 тисяч карбованців, будівлі та споруди, що збереглися, — до 55 тисяч карбованців. У зазначених випадках комісії не могли перевищити суму компенсації у 70 тисяч карбованців¹⁰.

Реально оцінюючи економічне становище держави (ті виплати, які аж ніяк не могли компенсувати моральних збитків репресованим), комісія Верховної Ради УРСР у справах ветеранів, пенсіонерів, інвалідів, репресованих, малозабезпечених і воїнів інтернаціоналістів на підставі надходження багаточисельних листів підготувала пропозиції щодо практичного запровадження Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» в частині надання пільг. Зокрема у листі комісії від 9 липня 1991 р. за № 06-15/12-33 інформувалося керівництво виконкомів рад народних депутатів, що органи

⁹ Положення про комісії Рад народних депутатів з питань відновлення прав реабілітованих // Зібрання постанов Уряду УРСР. – 1991. – № 6. – Ст. 51. – С. 59–60.

¹⁰ Положення про порядок виплати грошової компенсації, повернення майна або відшкодування його вартості реабілітованим громадянам або їхнім спадкоємцям // Зібрання постанов Уряду УРСР. – 1991. – № 6. – Ст. 51.

місцевого самоврядування згідно з чинним законодавством, можуть встановлювати більші обсяги пільг, ніж це було передбачено зазначеним Законом, виходячи із можливостей місцевих бюджетів¹¹. Турбота голови комісії Верховної Ради УРСР М. В. Науменка про реабілітованих заслуговувала на підтримку.

Водночас було знято положення про виплату двомісячної заробітної плати членам сімей помертньо реабілітованих, яка виплачувалася згідно постанови Ради Міністрів СРСР від 8 вересня 1955 р. Саме це питання ініціював начальник управління Служби безпеки України у Хмельницькій області О. І. Денищик, який у жовтні 1991 р. запропонував відновити право на виплату компенсації двомісячної заробітної плати за колишнім місцем роботи репресованих сім'ям помертньо реабілітованих¹². Його звернення не було враховано владними структурами. Міністерство фінансів УРСР категорично відмовило в компенсації, мотивуючи тим, що не всі реабілітовані мали підстави для отримання їх. Таке право надавалося репресованим або членам їхніх сімей, які були безпідставно засуджені позасудовими органами України¹³. Цей факт переконує в тому, що пропозиція голови комісії Верховної Ради УРСР М. В. Науменка щодо встановлення вищого рівня грошової компенсації пільг реабілітованим органами місцевого самоврядування залишилася не реалізованою через те, що навіть вища фінансова структура республіки знехтувала двомісячною допомогою сім'ям помертньо реабілітованих.

Реалізуючи Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», органи прокуратури спільно з органами державної безпеки проводили перевірки, складали висновки за архівно-кримінальними справами цієї категорії, за умови, що рішення за цими матеріалами не були скасовані на момент прийняття закону та видавали відповідні довідки щодо реабілітації репресованих осіб¹⁴. Ця робота здійснювалася відділом з питань реабілітації Генеральної прокуратури України та відповідними відділами в прокуратурах областей та м. Києва. До

¹¹ ДАХм.О. – Ф. Р. 338, оп. 25, спр. 371. – Арк. 26.

¹² Там само. – Спр. 572. – Арк. 20.

¹³ ДАХм.О. – Ф. Р. 338, оп. 25, спр. 572. – Арк. 22.

¹⁴ Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. – С. 211.

прикладу, у військовій прокуратурі Київського військового округу був створений відділ з перегляду кримінальних справ періоду 1920–1950-х рр. під керівництвом полковника юстиції І. Овчаренка. У подальшому відділ був реорганізований у складі військової прокуратури Центрального регіону України, а пізніше військової прокуратури Північного регіону України, в якому переглядалася велика кількість архівних справ щодо громадян, які проживали не тільки в Києві та Київській області, але і в Харківській, Луганській, Сумській, Чернігівській, Донецькій, Дніпропетровській, Житомирській, Черкаській, Вінницькій областях. Співпрацюючи з органами державної безпеки, працівники прокуратури переглядали справи громадян, які були заарештовані органами НКВС УРСР і, як правило, після нетривалого слідства та вироку розстріляні в підвалах в'язниць НКВС або вислані для відбуття покарання у численні табори, де багато з них не дожили до свого звільнення¹⁵.

Для прискорення цієї роботи в республіці було додатково залучено 170 позаштатних прокурорів, які працювали за трудовими угодами¹⁶. Вони взаємодіяли з працівниками державної безпеки, оскільки справи репресованих знаходилися саме у сховищах колишнього КДБ. Для організації спільної роботи 12 червня 1991 р. головою Служби безпеки України, Генеральним прокурором, головою Верховного Суду України були підписані методичні вказівки «Про організацію роботи по виконанню Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні»¹⁷.

Наказом голови Служби безпеки України від 26 липня 1993 р. був створений реабілітаційний відділ. Такі підрозділи були сформовані в обласних управліннях СБУ. За оцінкою завідуючого цього відділу О. Д. Лябаха, основні функціональні обо-

¹⁵ Амонс А. Вказ праця. – С. 109–110.

¹⁶ Вернидубов І. В ім'я справедливості // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 10.

¹⁷ Потебенько М. Органи прокуратури України на шляху відновлення законності // Київ: жертви репресій. – К.: Логос, 1997. – Т. 1. – 496 с.; Т. 2. – 4 с.

в'язки співробітників полягали у: відборі з архіву СБУ кримінальних справ, їх перегляді, підготовці висновків відповідно до законодавчих і нормативних актів; здійсненні методичної допомоги та контролю за станом вказаної роботи в регіональних органах СБУ; розгляді запитів, скарг, заяв, що стосувалися питань реабілітації; виявлені документальних матеріалів, які мають історичну та наукову цінність і можуть бути використані для підготовки серії книг «Реабілітовані історією»¹⁸.

У цій нелегкій справі щодо реабілітації жертв політичних репресій основний тягар перепадав на два відомства — Генеральну прокуратуру і Службу безпеки України. Їхня співпраця відобразилася за такою схемою. Архівні кримінальні справи репресованих, що зберігалися в архівах СБУ, всебічно розглядалися на предмет реабілітації співробітниками державної безпеки. Після детального розгляду справ та підготовки відповідних висновків матеріали передавалися в органи прокуратури, а при необхідності — в суди, які виносили свій остаточний вердикт за кожною кримінальною справою.

Зважаючи на економічну нестабільність, Верховна Рада України 15 травня та 19 листопада 1992р. внесла зміни та доповнення до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні»¹⁹. Були внесені зміни і до Постанови Кабінету Міністрів України від 24 червня 1991 р. № 48 «Про заходи щодо реалізації Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні».

До прикладу, зазначалося, що сума до виплати обчислюється з розміру мінімальної заробітної плати, встановленої на момент прийняття рішення²⁰. Реабілітованим, які придбали вилучені у них чи залишені ними внаслідок репресій будівлі та майно, за рішенням комісії поверталася сума з урахуванням грошової реформи 1947 р. й зміни масштабу цін 1961 р. збільшувалися у 500 разів²¹. Щорічна виплата залишку грошової ком-

¹⁸ З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – № 1/2. – С. 437–438.

¹⁹ Голос України. – 1992. – № 105. – 6 червня; 1992. – № 225. – 25 листопада.

²⁰ Постанова Кабінету Міністрів України від 9 листопада 1993 р. № 911.

²¹ Постанова Кабінету Міністрів України від 13 вересня 1995 р. № 731.

пенсації за час позбавлення волі реабілітованого, що належить до виплати впродовж п'яти років, провадилася з підвищенням коефіцієнту. Для реабілітованих громадян, яким грошова компенсація в 1991–1992 рр. визначалася із розрахунку 140 крб. за кожний місяць позбавлення волі, вказана щорічна виплата залишку грошової компенсації перераховувалася за коефіцієнтом 30 і коефіцієнтом, який обчислювався виходячи з розміру мінімальної заробітної плати 4600 крб. на місяць²². Поряд з цими змінами були й інші, які запроваджувалися для підтримання фінансового становища реабілітованого громадянина та його спадкоємців.

Відновлення прав щодо осіб, репресованих за статтями 58 КК РРФСР та 54 КК УРСР, проводили органи прокуратури спільно з органами державної безпеки. Поновлення в правах спецпоселенців та спецпереселенців здійснювали органи МВС, архіви яких видавали довідки про їх перебування в спецпоселеннях. Пільгове забезпечення проводилося органами соціального забезпечення, фінансове — фінансовими управліннями. Вся роз'яснювальна та організаційна робота щодо захисту інтересів репресованих громадян проводилася районними, міськими та обласними комісіями з питань поновлення прав реабілітованих, що діяли при радах народних депутатів. Ці комісії не завжди в повному обсязі були забезпечені нормативними матеріалами для організації роботи.

Активну роботу при перевірці матеріалів поновлення прав репресованих стосовно відшкодування вартості будівель та майна здійснювали працівники районних відділів внутрішніх справ та Служби безпеки України. Кожна подана скарга, яка надходила до комісій з питань поновлення прав реабілітованих районних рад народних депутатів в обов'язковому порядку вивчалася працівниками правоохоронних органів і лише після цього розглядалася на комісії.

Безперечно, найскладнішою проблемою в реабілітаційному процесі було повернення вилучених будівель та іншого майна репресованим. Саме через це облвиконкоми прагнули організува-

²² Постанова Кабінету Міністрів України від 9 листопада 1993 р. № 911.

ти належну роботу міських та районних комісій з питань поновлення прав реабілітованих громадян, з урахуванням правильної оцінки, втраченого ними і їхніми спадкоємцями під час репресій майна, наполягаючи на створенні при означених комісіях окремих комісій з оцінки такого майна. До складу цих додаткових комісій залучалися представники фінорганів, органів державного страхування, торгівлі, споживчої кооперації, інвентарних бюро та будинкоуправління²³.

Аналізуючи роботу місцевих комісій, необхідно зазначити, що не завжди вони оперативні і об'єктивні, без упередження розглядали скарги реабілітованих. Саме через такі дії реабілітовані громадяни та їхні спадкоємці вимушені були звертатися до обласних комісій для вирішення проблем. До прикладу, факт упередженого підходу при розгляді заяв спадкоємців реабілітованих можна відстежити в роботі комісії Кам'янець-Подільської міської ради народних депутатів. У грудні 1992 р. В. М. Лебедева звернулася в комісію із заявою про відшкодування вартості конфіскованого майна та заощаджень її батьків, які були безпідставно репресовані. Її батько, М. А. Королюк, був заарештований і розстріляний у 1937 р. Під час арешту в нього конфісковано 1380 крб. Мати, Н. М. Королюк, у 1940 р. засуджена Військовим трибуналом Київського особливого військового округу до 10 років позбавлення волі. У неї вилучили майно та облігації державної внутрішньої позики на суму 1295 крб., про що свідчать документи кримінальної справи. Батьки заявниці реабілітовані в 1962 р.²⁴

За рішенням комісії Кам'янець-Подільської міської ради народних депутатів від 16 серпня 1993 р. В. М. Лебедеві встановлена грошова компенсація за конфісковане майно та грошові заощадження її батьків в сумі 17675 крб., за рахунок коштів місцевого бюджету. У жовтні того ж року заявниця звернулася до комісії міської ради з проханням зробити перерахунок грошової компенсації у зв'язку з тим, що коштів вона не отримала через зволікання при оформленні свідоцтва про право на спадщи-

²³ ДАХм.О. – Ф. Р. 338, оп. 25, спр. 572. – Арк. 90.

²⁴ ДАХм.О. – Ф. Р. 6377, оп. 1, спр. 235. – Арк. 90.

ну. Комісія їй безпідставно відмовила. При оскарженні обласна комісія скасувала рішення міської комісії, рекомендувавши провести перерахунок суми грошової компенсації відповідно до пункту 18 «Положення про порядок виплати грошової компенсації, повернення майна або відшкодування його вартості реабілітованим громадянам або їхнім спадкоємцям» у редакції постанови Кабінету Міністрів України від 24.09.1993 р. Комісія Кам'янець-Подільської міської ради знехтувала рішенням обласної ради, а власне рішення від 16 серпня 1993 р. залишила без змін²⁵.

Після прийнятих висновків міської ради, обласна комісія 17 травня 1994 р. визнала порушення встановленого строку розгляду заяви, пов'язане із зволіканням органів РАГСу та нотаріальної контори при видачі документів про право на спадщину, тяганину при розгляді скарг заявниці, що призвели до знецінення грошової компенсації. За цих обставин скарга В. М. Лебедевої підлягала задоволенню. Було зобов'язано Кам'янець-Подільський міськфінвідділ у місячний строк після подачі свідоцтва про право на спадщину спадкоємниці першої черги В. М. Лебедевої відшкодувати вартість незаконно конфіскованого майна її батьків, яке не збереглося, у розмірі 15 мінімальних заробітних плат, збільшених у 1,8 рази, відповідно до пункту 18 «Положення про порядок виплати грошової компенсації, повернення майна або відшкодування його вартості реабілітованим громадянам або їхнім спадкоємцям» у редакції постанови Кабінету Міністрів України від 24.09.1993 р.²⁶

Оцінюючи діяльність комісій з питань поновлення прав реабілітованих, необхідно зауважити, що в роботі міських та районних комісій щодо повернення вилученого у репресованих майна або його компенсації мали місце елементи консервативного ставлення до заяв реабілітованих та їх спадкоємців. На нашу думку, тут спрацьовував певний фактор суб'єктивності, а іноді й небажання зрозуміти проблеми заявників, їхній моральний стан. Комісії обласних рад народних депутатів, як правило,

²⁵ ДАХм.О. – Ф. Р. 6377, оп. 1, спр. 235. – Арк. 91.

²⁶ Там само. – Арк. 92.

виступали в ролі третейської сторони між заявниками та місцевими комісіями. Завдячуючи їхній діяльності, суперечливі питання вирішувалися оперативніше, минаючи судові інстанції. До прикладу, комісія з питань поновлення прав реабілітованих Хмельницької обласної ради народних депутатів у 1994–1995 рр. на 18 засіданнях розглянула і вирішила позитивно 106 заяв²⁷.

Узагальнюючи діяльність реабілітаційних комісій, маємо певні підстави стверджувати, що з невідомих причин їхня робота була огорнута таємницею. В обласних та центральних архівах України чомусь не зафондована діяльність як обласних, так і Всеукраїнської комісії з питань поновлення прав реабілітованих.

Тисячі скарг, що надходили з усіх регіонів України до Верховної Ради, Адміністрації Президента, Кабінету Міністрів України, судових позовів та рішень комісій з питань поновлення прав реабілітованих свідчать про недосконалість Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». Чинна редакція Закону містить ряд недоліків, невинуватою звужує коло осіб, які підлягають реабілітації, і тим самим опосередковано виправдовує грубі порушення законності, що були притаманними тоталітаризму.

У Законі випали певні категорії репресованих громадян. Зокрема, члени сімей осіб, що були піддані політичним репресіям: діти, батьки подружжя та інших родичів, які мешкали разом із репресованим і перебували на його утриманні. Переважна більшість осіб зазначеної категорії зазнала чималих страждань від тоталітарного режиму.

Необхідно зазначити, що до цієї категорії ще слід віднести дітей, які народилися після репресування їх батьків і залишилися без опіки одного або обох батьків, або народилися в місцях позбавлення волі, на засланні, висланні або спецпоселенні. Безумовно, що до дітей, які не досягли 16-річного віку, не було документальних рішень про застосування репресій. Чинне на

²⁷ Підрахунки автора за: ДАХм.О. – Ф. Р. 6377, оп. 1, спр. 235. – Арк. 2, 25, 43, 83, 105, 119, 137, 152, 165, 177, 190; Спр. 361 – Арк. 1, 23, 41, 62, 70, 73, 79.

той час законодавство не вимагало винесення рішень щодо застосування репресій до 16-річних дітей. В дійсності діти піддавалися репресіям, бо до них застосовувалися заходи примусу. За обставин необґрунтованих репресій проти батьків або осіб, що їх замінювали, діти насильно або вимушено направлялися в спеціалізовані установи, де перебували в нестерпних умовах, піддавалися приниженню, позбавлялися можливостей нормально навчатися, обмежувалися правами на опіку, утримувалися у місцях позбавлення волі, заслання, вислання, спецпоселенні.

Певна неузгодженість у Законі відстежується в положенні про відшкодування реабілітованим громадянам заподіяної під час репресій шкоди. За чинним законодавством України та судової практики відшкодування виникає із заподіяної шкоди і полягає у повній її компенсації у грошовій формі або натурі. Проте у преамбулі Закону від 17 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» передбачається «забезпечити посильну на цей час компенсацію матеріальної та моральної шкоди, заподіяної незаконними репресіями»²⁸.

Надбавка до пенсії колишнім ув'язненим складає 50 відсотків, а примусово висланим з місць проживання і депортованим народам — 25 відсотків мінімальної пенсії за віком. Ці цифри, на перший погляд, вагомі, але розрахунки ведуться на підставі постанови 1996 р. і становлять відповідно 9,98 грн. та 4,98 грн. Ці компенсації не відображають ні моральних, ні матеріальних витрат. До прикладу, кількість реабілітованих, що мешкають в Одесі, за останніх п'ять років із 750 громадян зменшилася до 326 осіб. І з кожним роком їх стає все менше²⁹.

Оцінка зазначених положень чинного Закону дає підстави для суттєвих змін і доповнень до законодавства. На вимогу V з'їзду Всеукраїнського культурно-просвітницького правозахисного благодійного товариства «Меморіал» імені В. Стуса було підготовлено текст нової редакції Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні». У ньому були враховані пропозиції обласних комісій з питань поновлення

²⁸ Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. – С. 207.

²⁹ Одесские известия. – <http://izvestiya.odessa.ua/Main.aspx?sect=Page...>

прав реабілітованих, зауваження та скарги реабілітованих, членів їхніх родин, надіслані впродовж 1991–2000 рр. до цих комісій, проекти змін і доповнень, запропоновані народними депутатами України Є. Пронюком та І. Юхновським.

Зазначений проект Закону визначав правовий механізм завершення процесу відновлення історичної справедливості, врегулювання суспільних відносин, пов'язаних з поновленням соціально-економічних, політичних і національних груп, що стали жертвами свавілля та беззаконня, статус реабілітованих громадян та осіб, що потерпіли від політичних репресій, створення належних умов для їхнього життєзабезпечення, підґрунтя для формування в суспільстві шанобливого ставлення до них³⁰. Проте зазначений проект Закону не був прийнятий заполітизованою Верховною Радою України.

Аналізуючи поточний архів Верховної Ради України, необхідно відмітити, що у 2002–2005 рр. до комітету з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин надійшло 8 законопроектів, які стосувалися змін або доповнень до чинного Закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». Проте ці зміни і доповнення щодо вдосконалення чинного законодавства з питань реабілітації жертв політичних репресій у Верховній Раді України не були прийняті.

За цих умов проблеми реалізації соціального захисту та підтримки громадської діяльності колишніх політичних в'язнів прагнули розв'язати через Укази Президента України. Перший такий указ, що передбачав державну підтримку реабілітованих, був виданий у травні 2001 р. Аналіз передбачених у ньому заходів було відображено в законопроекті за № 3643 від 18.06.2003 р., поданого Кабінетом Міністрів України. Комітет Верховної Ради України схвалив прийняти його за основу. Проте законопроект 8 лютого 2005 р. був відкликаний з Верховної Ради України.

Вирішити життєво важливі питання політичних в'язнів мав Указ Президента України від 11 липня 2005 р. за № 1088/2005 «Про заходи щодо посилення державної підтримки колишніх

³⁰ *Лапчинська Н.* Вказ праця. – С. 467.

політичних в'язнів, репресованих та громадських організацій»³¹. У цьому документі були означені конкретні завдання для розв'язання реальних проблем репресованих. Складна суспільно-політична ситуація, яка склалася в державі, на превеликий жаль відкинула на задній план проблеми репресованих. Так, до 1 вересня 2005 р. Кабінету Міністрів України необхідно було внести пропозиції щодо поліпшення медичного обслуговування колишніх політичних в'язнів та репресованих. Міністерство охорони здоров'я України лише через чотири місяці поспіль (22 грудня 2005 р.) спромоглося видати наказ «Про заходи щодо поліпшення медичної допомоги колишнім політичним в'язням і репресованим» за № 746. Як довідуємося з наказу, терміни виконання зазначених заходів закінчилися ще до його прийняття³².

Необхідно зазначити, що впродовж 15 років дії Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» змінилися соціально-політичні умови життя. Країна пішла зовсім іншим шляхом соціально-економічного розвитку. За цей час не внесено суттєвих змін та доповнень до чинного законодавства, за винятком тих змін, які були двічі проведені у 1992 р. У наступні ж роки всі зміни і доповнення з метою вдосконалення та усунення прогалин у законодавстві щодо реабілітації жертв політичних репресій у Верховній Раді України жодного разу не були прийняті.

Цілком зрозуміло, що труднощі, які мали місце в практиці реабілітаційного процесу, зумовлені прийняттям 17 квітня 1991 р. Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». Його прийняття ще до проголошення незалежності України в умовах тогочасної Верховної Ради було компромісним кроком. Це дозволило залишити поза сферою його врегулювання чимало проблем, які вимагали правової регламентації, а також положень, що потребували перегляду і оновлення. Як результат, Закон про реабілітацію залишався дітищем

³¹ Урядовий кур'єр. – 2005. – № 132. – 20 липня.

³² Поточний архів управління охорони здоров'я Хмельницької обласної державної адміністрації. Відділ лікувально-профілактичної допомоги. – Спр. 5. – Арк. 18.

радянської соціалістичної законності, який не задовольняє потреби колишніх репресованих громадян і суспільства в цілому.

Об'єктивно оцінюючи чинне законодавство України, необхідно відмітити, що Закон суттєво спрощував порядок реабілітації, але позбавляє права на реабілітацію дружин і дітей репресованих, а також учасників національно-визвольного руху та громадян, які були репресовані, але під вартою не перебували. У ньому не в повній мірі визначено комплекс морально-етичних проблем, що призвели до масового терору та геноциду українського народу в роки сталінського свавілля.

Законодавчі та виконавчі органи України не спромоглися за роки незалежності вдосконалити чинне законодавство. На нашу думку, в процесі реабілітації та доопрацювання законодавчої бази необхідно активніше використовувати досвід інших зарубіжних країн, в першу чергу Російської Федерації, де з 1991 р. сформовано належну законодавчу базу та достатньо ефективно працюють органи виконавчої влади, громадськість, вдосконалюючи її, увічнюючи пам'ять жертв тоталітарної системи.